

Ove Rasmussen og Viggo Sørensen:

Kolbøtten –

en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for dialektforskere

1.

“En hurtig Vending med Kroppen, naar man stiller sig paa Hoved og Hænder, og saaledes vælter eller kaster sig hovedkulds over”. Sådan defineres en kolbøtte 1820 i vor første store nationalordbog, VSO¹, udgivet på grundlag af forarbejder, der strækker sig endnu et århundrede tilbage.

Man nikker genkendende til både den citerede definition – og til ordets kernerdanske form *kolbøtte*. Men VSO anfører også en alternativ stavemåde af sidsteleddet (*-bytte*), der bringer tanken hen på ordets franske form *culbute* (anført umiddelbart efter). Artiklens redaktør nøjes dog med denne antydning af ordets indlån fra fransk – og modbalancerer ved at lufte ideen om en hjemlig sammensætning: af ældre dansk *kol* (= hoved, isse) + verbet *bytte* (!).

VSOs balancegang er forståelig – i lyset af, hvad vi i dag ved om ordets historie. På den ene side synes indlånet sikkert nok. Tilbage i 1700-tallet finder vi også for ordets førsteled en stavemåde (ved siden af *kol-* og *kaal-*), som peger i retning af fransk herkomst, nemlig *køl*-.² Og før Moths forarbejder til VSO (omkr. 1700) forekommer ordet os bekendt ikke på dansk grund – hvilket passer meget godt sammen med, at det ældste svenske eksempel på *kullerbytta* er fra 1689.

¹ *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* (1793-1905), bd. III s. 238.

² Senest i *Dictionnaire Royale* ved Hans von Aphelen (2. oplag, 1773) s. 321.

På den anden side synes ordet utrolig hurtigt at være blevet fordansket – og følt dansk. Vi har allerede været inde på stavemådens tilretning efter hjemlige ord (hvor ODS³ dog foreslår navneordet *bøtte* som mønster i stedet for VSO's *bytte*!). Og disse ændringer i skrivemåden afspejler formentlig blot ændringer i udtalen, som forlængst havde fundet sted. Allerede i 1833, da første bind af Molbechs ordbog udkommer, ser enhver erindring om ordets herkomst ud til at være gået i glemmebogen. Skønt forfatteren normalt undgår fremmedord, har han medtaget *Kolbytte*, angiveligt “af uvis Oprindelse”.⁴

Det bedste tegn på ordets succes er dog, at der slet ikke findes synonymer til det i dansk rigsmål (og vist for resten heller ikke i norsk og svensk rigsmål). Det hedder at *slå en kolbøtte* og dermed basta! VSO må nøjes med at anføre et norsk synonym, og henvisningerne i ODS viser sig ved nærmere eftersyn allesammen at gælde dialektudtryk.

Det er altså dialekterne, man må konsultere, hvis man ønsker at finde hjemlige navne på kolbøtten – og det er netop, hvad vi agter at gøre i denne artikel. Vort synsfelt er naturligt nok de jyske dialekter, og vort grundlag er Jysk Ordbogs seddelsamlinger + ca. 1000 besvarer af spørgeliste K (indkommet 1956-1970). Punktvis kan vi pege på beslægtede udtryk i øsmål samt i norske og svenske dialekter, takket være oplysninger fra Ømålsordbogen (København), Avdeling for målføregransking (Oslo) og Ordbok över Sveriges Dialekter (Stockholm).

2.

I vore dage tilbringer selv små børn en betragtelig del af dagen foran TV. Anderledes i det gamle bondesamfund: der havde man kun det tidsfordriv, man selv fandt på, og i mangel af legetøj spillede styrke- og behændighedsøvelser en stor rolle i børns leg. Kolbøtten var en af de simple øvelser, selv mindre børn kunne lære, og H.P. Hansen fortæller da også i sine dagbogsoptegnelser fra Herninge-gnen, at

³ *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-56) bd. X, sp.1026.

⁴ Christian Molbech: *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord* (1833-41) bd. I, s.594.

hyrdedrengene forslog tiden med “at toppes, trimle tå, stå på hovedet, slå kolbøtter, kryltes” etc. Det kunne voksne karle i Hanherred også finde på, når de omkr. 1860 holdt middagshvil i engene – sikkert nok så meget for at vise sig for pigerne.⁵

Og sådan har man formentlig leget århundreder tilbage – overalt. Jysk Ordbogs samlinger viser da også, at hver egn i Jylland har haft sin særlige betegnelse for at slå kolbøtte – og det helt op til nutiden! Lad os begynde med nogle kolbøttenavne, dannet over de legemsdele der er i sving under kolbøttens udførelse.

På Djursland (incl. Anholt) slog man i ældre tid ikke kolbøtte, men *krone* – oftest dog udtrykt med sammensætningerne *hovedkrone* eller *bagkrone* (og sporadisk forvansket til *hundekrone*). Se kort 1. Det ældgamle låneord **krone**, nu mest brugt om trækroner og mønter, kunne i ældre dansk (helt op til reformationstiden) også bruges om menneskets isse.⁶ Så kolbøttens navn er i dette tilfælde baseret på, at man sætter issen i jorden, før man svinger rundt.

Hovedkrone er en tydeliggørelse af betydningen ‘isse’, kendt så langt tilbage som 1594⁷ – og for øvrigt også optegnet som kolbøttenavn et enkelt sted i Sydnorge. Trods navnet tyder intet på, at en **bagkrone** foretages baglæns. Kun få af Jysk Ordbogs kilder skelner overhovedet glosemæssigt mellem forlæns og baglæns kolbøtte, og når de endelig gør det, sker det i reglen med de netop anførte tillægsord. I forbindelse med *krone* skyldes forleddet *bag-* snarest påvirkning fra det indre Østjylland (se nedenfor).

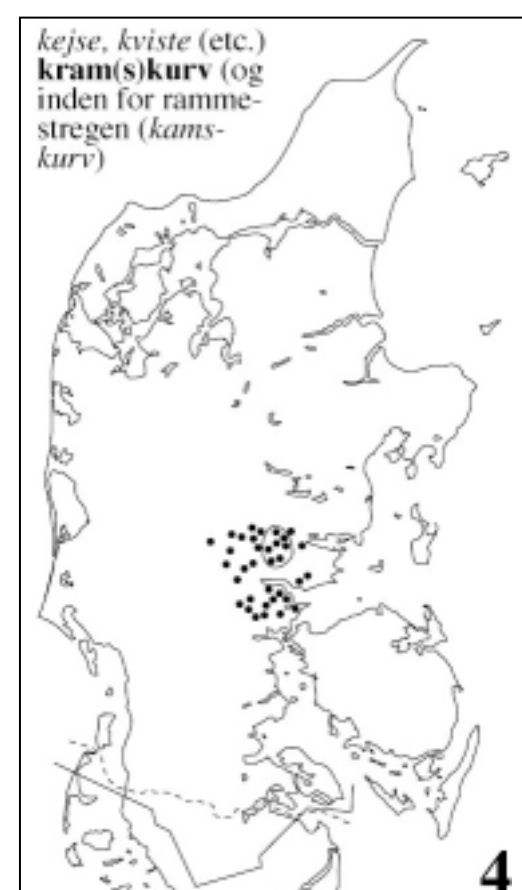
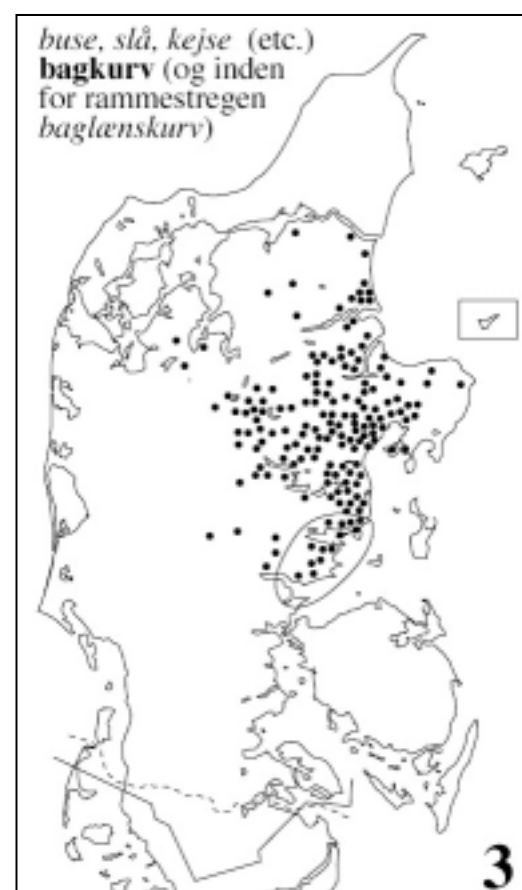
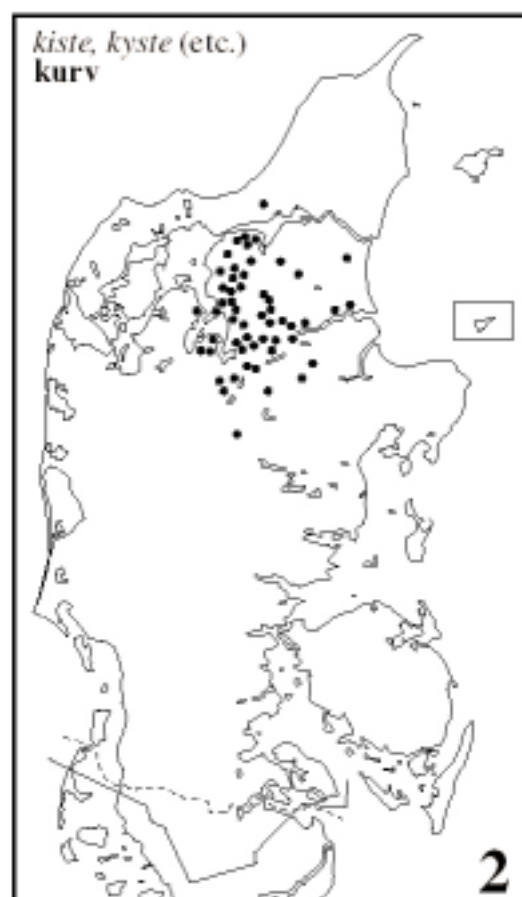
Kurv er – incl. sammensætningerne *bagkurv* og *kram(s)kurv* – betegnelse for kolbøtten i størstedelen af Østjylland. Se kort 2-4. Evald Tang Kristensen har forklaret navnet således: “Forhen brugte man i Vognene Bagsmækker af flættede Ris. Disse kaldtes Bagkurve. Når en sådan Bagkurv skred ud af Vognen, kunde den Kjørende selv skride bag ud og falde på Hovedet. Deraf kommer vel Navnet.”⁸

⁵ C.M.C. Kvolsgaard: *Spredte træk af landbolivet* (1891) s. 45.

⁶ Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog* (1881-1918) bd. II s. 642.

⁷ Samme kilde, bd. II s. 276.

⁸ Evald Tang Kristensen: *Danske Börnerim, Remser og Lege* (1896) s. 265.

Forklaringen ender lidt sært, men udgangspunktet er godt nok: *bagkurv* i betydningen ‘bagsmæk’. I de fleste ældre østjyske kilder synes ordet at være ført videre over på hele vognens bagende: rummet mellem agestole og bagsmæk, hvor man anbragte bagage – eller børn, der ikke kunne være på sæderne! Det er snarest via denne betydning, at **bagkurv** har givet navn til kolbøtten: bagenden af dyr, huse og skibe ses jo ofte brugt som spøgende omskrivninger for menneskets bagdel (*gumpe*, (*bag*)*gavl*, *bagkastel*, *bagende*), og denne overførte betydning kan vel også *bagkurv* have haft – selvom der ikke (længere) er direkte belæg for det i kilderne.

Hvis *bagkurv* er udgangspunktet for den indre østjyske navngivning af kolbøtten, må det usammensatte **kurv** anses for en forenkende afkortning – akkurat som når *bagende* oftest bruges om menneskets bagdel i den afkortede form *ende*. Omvendt ser det ud til, at man i Sydøstjylland (inden for rammestregen på kort 3) har forsøgt at give forleddet *bag-* en konkret mening. Med den tydeliggørende erstatningsform **baglænskurv** (i ét ord!) skelner en række gamle kilder her – som det eneste sted i Jylland – konsekvent en baglæns kolbøtte fra en forlæns; sidstnævnte kaldes blot ved de stedlige normalbetegnelser for kolbøtten: *kram(s)kurv*, *busekurv* eller *krage*, se ndf.)

Kram(s)kurv er muligvis et forvansket *karmskurv*. I hvert fald er der en række af Jysk Ordbogs meddelere midt i ordets udbredelsesområde (inden for rammestregen på kort 4), der skriver *kamskurv*. Ordet *karm* har iflg. Feilberg⁹ kunnet bruges ikke kun om en vindueskarm, men om alle slags firkantede rammer – også den af træ el. risgrene omkring ladet på en vogn. Sidstnævnte betydning er ganske vist kun overleveret fra Midtvestjylland; men tør man tro på, at den også har kunnet forekomme i (det sprogligt nærtbeslægtede) Sydøstjylland, så kan *kram(s)kurv* i sin oprindelse være synonym til *bagkurv* – og altså ligesom dette ord et billede på menneskets bagdel.

Men hvordan er overhovedet denne legemsdel blevet inddraget i kolbøttens navn? Vi kunne lade spørgsmålet gå videre til fransk-

⁹ H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) bd. II s. 95.

mændene, for de har jo gjort det samme med glosen *culbute*: *cule* betyder ‘bagdel’, *buter* ‘snuble’. Men vi kan også søge svaret herhjemme, for på det nordlige Als slår man ikke *kolbøtte*, men *arsen over (e) hoved* eller *arsen overkuld* – og denne **ars** er just den lokale glose for bagdelen (med et uventet efterhængt kendeord¹⁰). Under udførelsen af en kolbøtte udmærker rumpen sig jo netop ved sin uvante og iøjenfaldende placering over hovedet, lige i vejret. Ikke underligt, at nordmænd kan tale om at *stumpe stjærte* eller *stumpe gump*, eller at man i Nordvestsjælland *gavler hovedløjs* (med rumpen antydnet i udsagnsordet, jf. ovennævnte *baggavl*).

I Sønderjylland og tilstødende egne hedder kolbøtten normalt en **krage**; kort 5 viser navnets massive udbredelse. Der foreligger også spredte optegnelser længere nordfra, men de er udeladt på kortet, for heroppe viser ordet sig ofte at dække over andre gymnastiske udfoldelser. Specielt bruges forbindelsen at *skyde en krage* om en tomandsleg, hvor den ene part giver den anden en flyvetur (på helt samme måde som når man på Ribe-egnen *hvister til Fanø*¹¹). Men også ellers er det i Nord- og Midtjylland almindeligt med to personer til en *krage*: en voksen som *giver* og et barn som *får*, hvad man på rigsmål kalder en *pandekage*. De øvrige kolbøttebetegnelser bruges anderledes sjældent om pandekagen – om end det forekommer.

Også ud over Jyllands grænser synes *krage* at være en populær ingrediens i navnet på kolbøtter (og beslægtede fænomener). På øerne syd for Sjælland kan kolbøtten hedde *hovedkrage*, *halekrage* el. *bagkrage*¹², og i norsk dialekt kan man *stupa kråka* såvel som *hovedkråka*. På tysk grund er det oftere fuglen skade, der har givet kolbøtten navn, bl.a. i den nedertyske betegnelse *koppheister*, som vi finder sporadisk indlånt i det sydlige Sønderjylland i formen **ka-pøjster**.¹³

Hvad kan der ligge bag denne navngivning; i hvilken henseende minder en kolbøtte om en krage – eller for den sags skyld om en

¹⁰ *Danske Studier* 1920 s.72.

¹¹ H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) bd. I s. 709.

¹² *80 Ord til Christian Lisse* (1992) s. 49.

¹³ Samme kilde, s. 66f.

skade – og hvad vil det sige, at man *slår* den? Inden vi vover et svar herpå, vil vi vende opmærksomheden mod de udsagnsord, der indgår i kolbøtteudtrykkene – for at undersøge hvilke forestillinger de bidrager med inden for rammerne af det samlede udtryk.

Medens man i nutidigt rigsmål *slår* en kolbøtte (og på Djursland *slår* en hovedkrone mv., i Østhimmerland *slår* en bagkurv, på Sydals *slår* en krage, på Nordals *slår* ars over hoved, sporadisk i Sønderjylland endda *slår* kapøjster), så bruges der i hovedparten af de jyske dialekter andre – og vidt forskellige – udsagnsord om kolbøttens udførelse. Holder vi os bare til kolbøttenavnene fra forrige kapitel, så *kister* el. *kyster* man normalt en *kurv* (i Vesthimmerland), man *buser* en *bagkurv* (i Midtøstjylland), men *kejser* eller *kvister* en *kram(s)kurv* (i Sydøstjylland). Den syd- og sønderjyske krage *kyttes*, *hyttes*, *kystes*, *hvystes*, *kvistes* el. *kvystes*, lidt afhængigt af hvor man befinder sig.

Det ses også af denne opregning, hvordan de samme udsagnsord og navneord kombineres forskelligt i forskellige egne. Og begge disse træk – mangfoldigheden af udsagnsord såvel som kombinationen med forskellige efterled – genfindes i kolbøtteudtryk, hvor efterleddet ikke som ovenfor blot er et navneord. Vendelboerne *bukker hovedkuld(s)*, medens sallingboerne *hviser hovedkulds* og nordvestjyderne til gengæld *bukker over hoved*. I Thy kan man også *kiste over hoved*, medens det i det centrale Vestjylland hedder *kiste kolle*. Vi skal vende tilbage til denne anden type af efterled, så snart udsagnsordene er blevet nærmere belyst.

3.

Når man vil bestemme, hvilken betydning udsagnsordene bidrager med til de samlede kolbøtteudtryk, er det oplagt at gå på jagt efter passende “grundbetydninger” af udsagnsordene – inden for den brug, de ellers har i de pågældende dialekter. Her melder sig mindst to problemer. For det første er der nogle af udsagnsordene, der (efterhånden?) bruges i så få forbindelser, at man ikke tør generalisere til en egentlig “grundbetydning”. For det andet bruges flere af

udsagnsordene både om viljebestemte handlinger og om noget, man udsættes for – et skel der undertiden (men ikke altid) falder sammen med, om de tager genstandsled eller ej – og da forekommer det ofte vilkårligt at udpege den ene af disse hovedbetydninger som udsagnsordets “grundbetydning”.

Konfronteret med sådanne vanskeligheder må vi nøjes med at pege på vigtige enkeltkomponenter i udsagnsordenes betydning, der synes virksomme i kolbøtteudtrykkene, og vi må i vid udstrækning støtte vore fortolkninger på indholds- og udtryksmæssige paralleller mellem de forskellige kolbøtteudtryk.

Udsagnsordet **kytte** er – bortset fra udtrykket at *kytte krage* (jf. kort 6) – kun optegnet i betydningen ‘kaste’. Det betegner i almindelighed et let kast (f.eks. med en bold), enten “hen paa Jorden, eller op i Veiret; men uden at løfte Armen op for at kyle det langt med Sving”.¹⁴ Kun på Als kan det bruges synonymt med *kyle* (men dér bruges det til gengæld ikke om at slå kolbøtte).

Feilberg anfører **hytte krage** som kolbøtteudtryk fra to lokaliteter i det østlige Sydslesvig, men **skyde krage** fra andre to i det vestlige Sydslesvig¹⁵, og det sidste bekræftes i Fjordeordbogen.¹⁶ Der er i første tilfælde tale om et fuldstændigt synonym til ovennævnte *kytte*. *Skyde* kan have mange betydninger – men i sønderjysk er en af de mere almindelige ‘støde, puffe’, og så nærmer vi os igen indholdet i *kytte*. Det samme gælder i øvrigt for det sydsjællandske kolbøtteudtryk *skyde hovedløjs*, medens der synes at være sket en fuldstændig (måske spøgende) omtolkning af udsagnsordets indhold, når det sammesteds kan hedde at *skyde en råbuk*.

Endnu en betydning tæt op ad ‘kaste’ møder vi i de få optegnelser, vi har af udsagnsordet **kejse** – når det altså ikke lige forekommer i udtrykket *kejse kram(s)kurv* (jf. kort 7). Ordet bruges typisk om neg, som havde svært ved at tørre i raderne på marken, og som derfor måtte *kejses* (svarende til andre dialekters *væltet* eller

¹⁴ Christian Molbech: *Dansk Dialect-Lexikon* (1841) s. 307.

¹⁵ H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) II s. 286.

¹⁶ Marie og Anders Bjerrum: *Ordbog over Fjoldemålet* (1974) bd. I s. 322.

kastes), så vinden kunne komme til de endnu våde sider af negene; *kurvekejse* kaldte man det forresten også – med et tilbagelån fra kolbøttebetegnelsen!

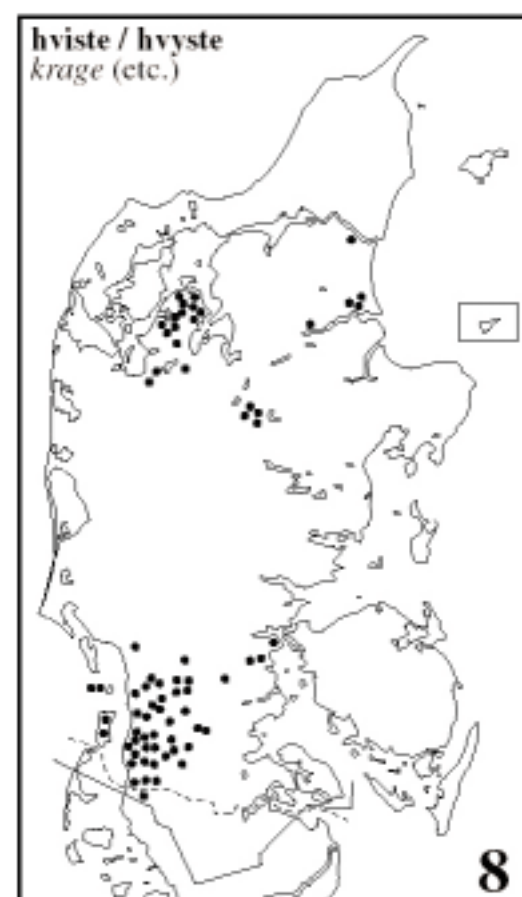
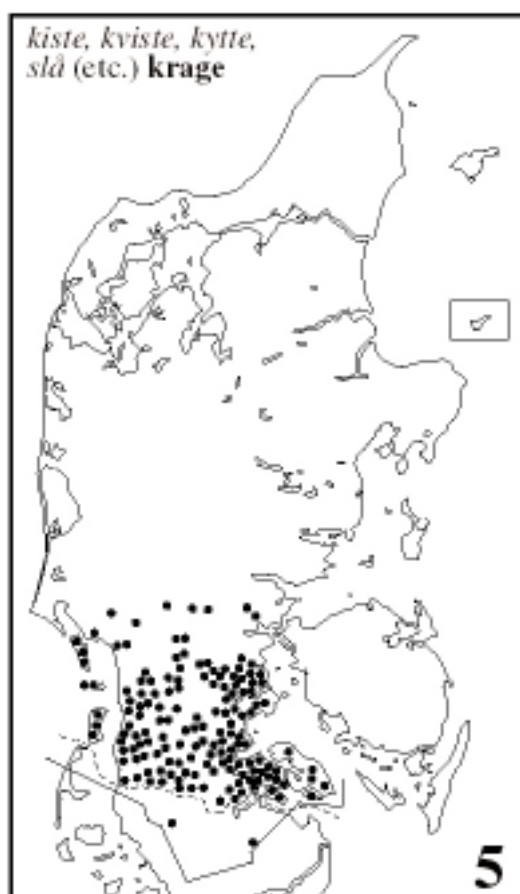
Lad os under ét behandle rimordene **hviste**, **kviste** og **kiste**, hvis samlede forekomst i kolbøttebetegnelser dækker det meste af Vest- og Sønderjylland samt en stor del af Nordjylland (jf. kort 8-10, hvor vi også har medtaget udtaler med *y*, dvs. *hvyste* og *kvyste* i Vestsønderjylland, *kyste* i det sydvestlige Jylland og dele af Vesthimmerland). De nævnte udsagnsord kan – brugt uden for kolbøtteudtrykkene – betegne såvel viljeshandlinger som tildragelser.

Den viljebestemte handling er igen et let kast, typisk “naar mand tager Flad-Haanden under noget og kaster det opad fra sig”.¹⁷ Det har f.eks. været almindeligt brugt at *hviste*, *kiste* og *kviste* mindre børn, dvs. tage dem i armene, løfte dem hurtigt mod loftet og måske slippe dem et kort øjeblik, før man atter greb dem – altså sammen for at more eller aflede dem. I tæt tilslutning til kastet finder vi betydninger som ‘vifte med’ (f.eks. et tørklæde) og ‘kyse efter’ (med viftende armbevægelser og udbrud som “*kyst dig, kat!*”).

Hvis de betragtede udsagnsord bruges om noget uforvarende, drejer det sig næsten altid om et fald: “han *vyst* baglæns over, dvs. faldt bagover (fra Stol, Stige el. lign.)”, hedder det i en optegnelse fra Vestsønderjylland. Betydningen ‘falde’ er sjælden i Østjylland, men absolut dominerende i det nordlige Vestjylland og (hvis man tør slutte ud fra få belæg) tillige i det mellemste Vestjylland – dvs. netop i egne, hvor man bruger kolbøtteudtrykkene *bukke* eller *kiste over hoved* samt *kiste kolle*.

Når det i et lille område nordøst for Viborg (inden for rammestregen på kort 10) hedder at **kyse** *kurv*, har vi i første omgang været tilbøjelige til at regne med en forvanskning af naboformen fra Himmerland (*kyste*), måske fremmet af de to udsagnsords fælles betydning ‘kyse efter’. Men iflg. ODS er rigsmålets *kyse* og *kejse* (‘vælge’ etc.) historisk beslægtede, så det kan heller ikke udelukkes, at kolbøtteudtrykkenes *kyse* og *kejse* er varianter af en og samme glose.

¹⁷ Lauritz Nielsøn Randrop: *Randers Marsch* (1698) s. 14.

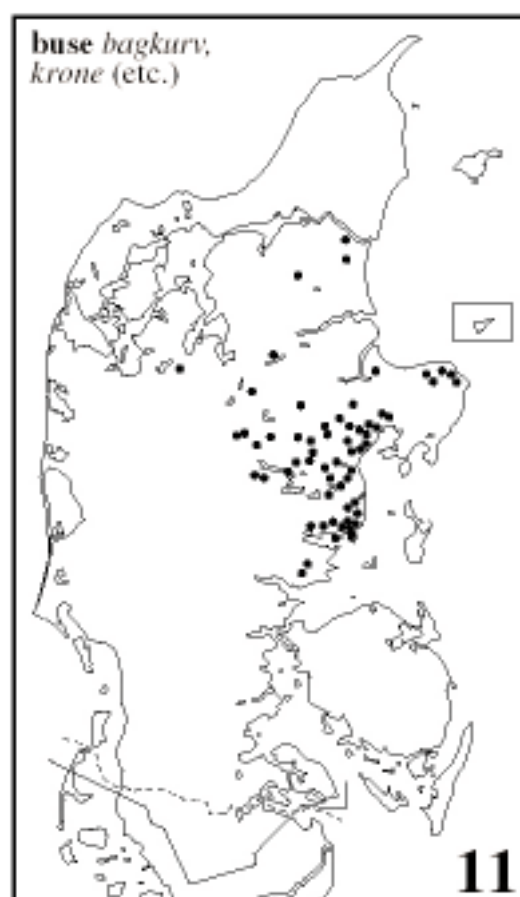
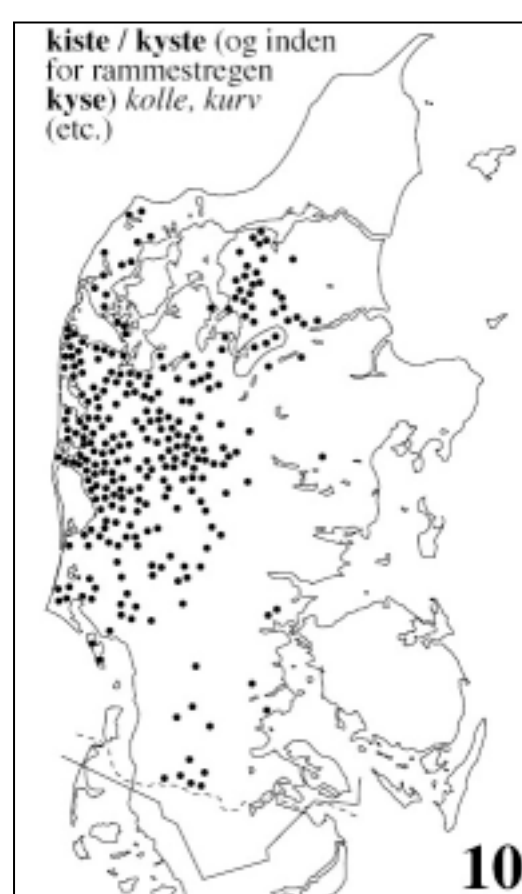
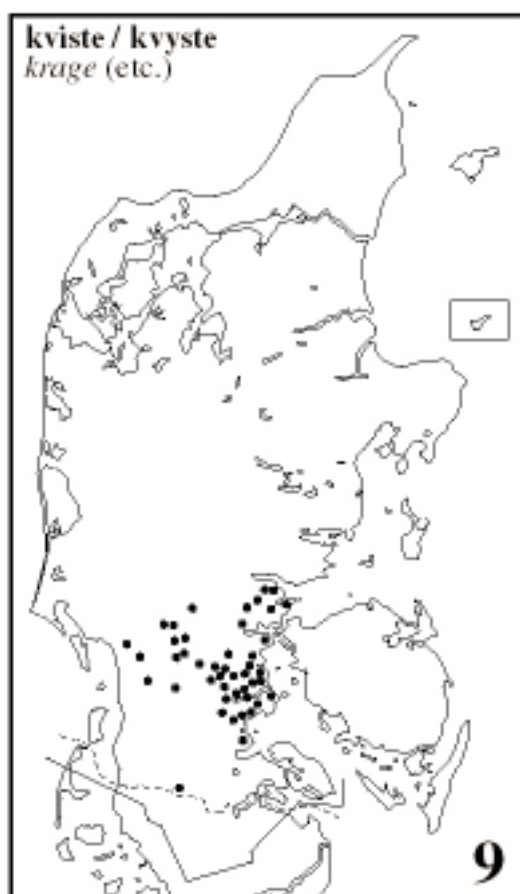
Uanset om *kyse* skal forklares på den ene eller den anden måde, hører det hjemme i den netop behandlede gruppe af udsagnsord. Deres klare fællestræk er, at de (i hvert fald i deres viljeinvolverende betydning) betegner en hurtig, men hverken særlig præcis eller kraftbetonet bevægelse af armen(e). Overført på kolbøtten må denne bevægelse gå enten på nedslaget (hvor hænder og hoved sættes til jorden) eller på opsvinget (hvor man sætter af med armene og forsøger at komme rundt og ned på benene) – snarest det første, men under alle omstændigheder på armenes funktion under kolbøttens udførelse. Udsagnsordene bidrager altså ret beset med samme forestilling som rigsmålets (og yngre dialektformers) *slå*.

Anderledes med **buse**. Dets brug i jyske kolbøtteudtryk fremgår af kort 11 (men tilsvarende kendes i øvrigt fra midt- og nordsvenske dialekter: *bussa å huvudet* eller *bussa över ände*). Når dette udsagnsord ikke specielt bruges om en kolbøtte, går det altid på en bevægelse, der involverer hovedet – enten at nogen (viljebestemt) ‘støder med hovedet, stanger’ (om diende dyreunger, henholdsvis hornkvæg), eller at man (ufrivilligt) ‘snubler, går på hovedet forover’.

Fra Midtøstjylland og Norddjurs (hvor man *buser* en *bagkurv* eller en *krone*), bruges *buse* ellers kun i den viljeløse betydning (og uden efterfølgende genstandsled). Fx fortæller en østjysk soldat om det tumultariske tilbagetog fra Dannevirke i 1864, at “De skehj lisse soh, te en Hejst skwat om po Vejen, aa te en aahn *buhst* verriløs nie i Grøwten”.¹⁸ Med andre udvidelser er det en anden sag: her som alle andre steder kan man *buse* ‘på’ (med noget) – måske ikke velovervejet, men dog viljebestemt.

Udsagnsordet **bukke** bruges i de jyske kolbøtteudtryk *bukke over hoved* og *bukke hovedkulds* (jf. kort 12) – og helt parallelt i vestfynsk *bukke over hoved*, nordsjællandsk *bukke hovedløjs*. I andre sammenhænge betegner det (i de pågældende dialekter) en bevægelse forover og ned med hovedet. Den kan være viljebestemt, fx når man *bukker sig*. Men et *bukke* uden genstandsled eller andre efterfølgende udvidelser vil praktisk taget altid dække over noget

¹⁸ *Jysk Ugeblad* (1906) s. 223f. – Oversættelse: Det skete hvert øjeblik, at en hest skvattede om på vejen, og at en anden styrtede hovedkulds ned i grøften.

utilsigtet, i hvert fald i Vendsyssel: “Pas på do entj bokker ni’r å læst”.¹⁹ De forestillinger, udsagnsordet bidrager med, minder om dem i norsk *stupe* (*hau*)*kråke*, *stumpe gump* etc., smålandsk *stupa huvudkulls* og ældre dansk *støbe kolbøtte*.²⁰

Hvad enten det nu er arme eller hoved, så fortæller alle udsagnsordene i kolbøtteudtrykkene om en aktiveret legemsdel – ofte ud over den, der nævnes i efterfølgende genstandsled. Det billede af kolbøtten, der gives med udtryk som *buse bagkurv*, er ret beset en kortslutning – ikke af logisk, men af suggestiv karakter – mellem to faser eller momenter i kolbøttens udførelse: hovedet der bukkes forover + rumpen der slås i vejret.

En kortslutning af en lidt anden art finder vi i *krage*-udtrykkene, hvor ordet **krage** næppe hentyder til nogen bestemt legemsdel, men snarere formidler et (drillende) helhedsindtryk af den pågældende person midt i kolbøtten: med arme, ben og hår stående til alle sider, så det “ligner en krage”. Tilsvarende helhedsbilleder, men med antydning af kolbøttens elegance (og måske brugt om en speciel kolbøtte), finder man i de sporadiske udtryk *vende en (abe)kat* (Nordsamsø) og *slå en (læ)kat* (Als); jf. også ærøsk *smøge*, *krænge*, *vende en kat*.

Den type af kolbøttebetegnelser, vi netop har søgt at indholdsbeskrive, udfolder sig alle inden for en og samme snævre grammatisk ramme: et udsagnsord, der beskriver en viljeshandling + et genstandsled, der betegner handlingens resultat. Udsagnsord som *slå*, *kytte* og *hviste* passer ind her som fod i hose. Vi ved også fra rigsmålet, at udsagnsord, som normalt ikke tager genstandsled, undertiden kan passes ind i rammen²¹; men alle eksempler herpå – også *lege skjul*! – antyder, at udsagnsordet i det mindste skal betegne en viljeshandling.

Spørgsmålet bliver da, hvordan det midtøstjyske kolbøtteudtryk *buse en bagkurv* passer ind i billedet. Som tidligere nævnt bru-

¹⁹ Arne Espegaard: *Vendsysselsk ordbog* (1972-86) bd. I s. 102. – Oversættelse: Pas på, du ikke falder på hovedet ned af læsset.

²⁰ *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-56) bd. X sp. 1026.

²¹ Kr. Mikkelsen: *Dansk ordföjningslære* (1911) s. 355f.

ges *buse* ellers mest uden genstandsled og om et ufrivilligt fald – og alligevel fremtræder udtrykket at *buse en bagkurv* som en ubetvivlelig paralleldannelse til at *slå en kolbøtte*, *kytte en krage* etc. Så enten må vi antage, at *buse* faktisk har kunnet bruges om en viljeshandling og med resultatbeskrivende genstandsled også i midt-østjysk. Eller også må vi postulere som en almindelig regel, at når et udsagnsord uden (sikkert) viljesindhold tvinges ind i den omtalte ramme og forsynes med resultatbeskrivende genstandsled, så vil det alene derved ændre betydning og blive forstået som udtryk for en viljeshandling.

Vi har her fremholdt helheden udsagnsord + resultatbeskrivende genstandsled som en konstruktion, der er velegnet til at formidle et suggestivt sammensat billede af kolbøtten. Men den grammatiske helhed, der ellers frem for nogen egner sig til suggestiv komprimering, er jo sammensætningen (hvis led kan stå i ethvert tænkeligt betydningsforhold til hinanden). Så det kan ikke undre, at et par af de farverige østjyske kolbøtteudtryk har muteret til sammensætninger, i takt med at rigsmålets *slå* er trængt frem på de lokale udsagnsords bekostning. Nord for Horsens (og sporadisk helt op i Himmerland) kendes udtrykket at slå en **busekurv** (jf. kort 13), og syd for Horsens er det sporadisk brugt at slå en **kejsekurv**. Sammensatte kolbøttenavne af en lidt anden art foreligger i lolland-falstersk *halehoved*, *hovedkrage* og *halekrage* samt i sydfynsk *hovedbuk*.

4.

På kort 1-5 fremtræder det meste af Nord- og Vestjylland som hvide områder. Det skyldes, at kolbøtten her ikke har – eller i hvert fald ikke har haft – noget rigtigt navn, i form af et navneord; de stedlige kolbøtteudtryk består af et udsagnsord + et biordsagtigt led. Af disse komponenter har vi allerede været inde på udsagnsordene, så spørgsmålet bliver nu, hvilke forestillinger der gemmer sig i de biordsagtige led, og hvordan disse forestillinger samarbejder med indholdet af de forudgående udsagnsord.

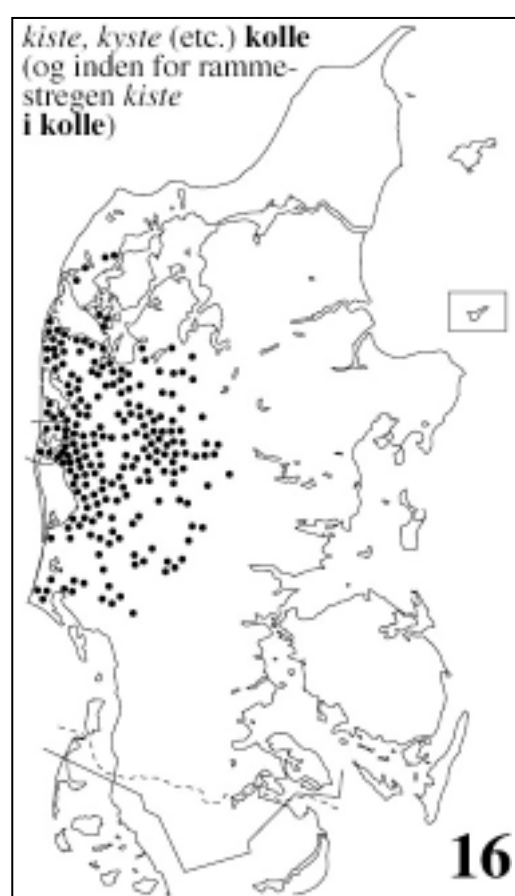
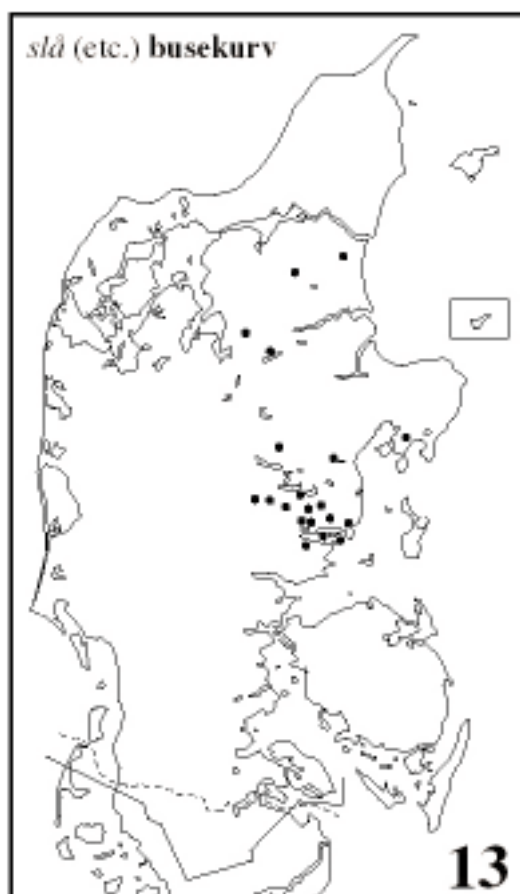
I Vendsyssel *bukker* man **hovedkuld(s)**, og i Salling *hviser* man **hovedkulds**, når der skal slås kolbøtte (jf. kort 14, hvor vendssyselsk brug af *-s* er markeret med rammestreg). Biordet kendes i forvejen fra rigsmålet i betydningen ‘forlæns omkuld’, og sådan bruges det også normalt i de pågældende dialekter: man kan falde *hovedkulds* ned eller fare *hovedkulds* af sted (så man er ved at gå på hovedet). Ordet er (iflg. ODS) en afledning af det gammeldanske *hovedkol* med betydningen ‘isse’, og det har fra starten eksisteret i både en *s*-holdig og en *s*-løs form. Ligesom det gjaldt for det djurslandske navneord (*hoved*)krone, så antyder biordet *hovedkuld(s)* hovedets involvering i kolbøttens udførelse: at det bliver kastet forover og sat i jorden.

Et biordsagtigt led, der virker mere fremmedartet, træffes i Nordvestjylland og Hanherrederne, hvor man *bukker over hoved* (i Thy med den sjældnere sideform *kister over hoved*). Jf. kort 15. De lokale dialekter bruger ellers ikke – så lidt som rigsmålet – forbindelsen *over hoved*; men den skal formentlig forstås som en parallel til det velkendte *over ende* (= omkuld). ODS fremhæver som grundforestillingen i sådanne udtryk, at tyngdepunktet forrykkes hen *over* en nævnt støtteflade²², i det betragtede tilfælde hen over hovedet – og så er vi tilbage ved næsten den samme forestilling som ligger i *hovedkulds*.

Sidsteleddet i det vestjyske *kiste / kyste kolle* (jf. kort 16) henlyder også til hovedet. Som nævnt i artiklens start var *kol* i ældre dansk et gængs ord for hoved eller isse, men det har (iflg. ODS. mv.) kun overlevet som navneord i enkelte overførte betydninger, f.eks. ‘høj, forhøjning’ (fortrinsvis i stednavne) og ‘rum under mønningen’ (i nordvestjysk dialekt). Som styrelse i forholdsordsledet *omkuld* er ordet til gengæld almindeligt brugt både i rigsmålet og i de nord- og midtjyske dialekter (ned til en linje Århus-Esbjerg) – med den modifikation, at man mest siger *å-*, *o-* eller *ækol* i Vendsyssel og Himmerland, men *ikol* i ordets vestjyske udbredelsesområde.

Man kunne godt fristes til at tolke ordet *kolle* som et navneord for den kolbøtte, man *kister* eller *kyster*. Dermed ville vi være tilbage

²² Ordbog over det Danske Sprog (1919-56) bd. XV sp. 1349f.

ved den grammatiske konstruktion, vi kender så godt fra øst- og sønderjysk: udsagnsord + resultatbeskrivende genstandsled. Men nord for Ringkøbing fjord (inden for rammestregen på kort 16, og altså midt i det område, hvor man bruger kolbøtteudtrykket *kiste kolle*) opgiver 8 af Jysk Ordbogs meddelere samstemmende formen *kiste i kolle* – svarende til ovennævnte forholdsordsled *i kol*.

At udtrykket oprindeligt skulle have indeholdt et forholdsordsled, og at forholdsordet så i anden omgang skulle være bortfaldet i størstedelen af området – det lyder måske ikke umiddelbart sandsynligt. På den anden side bliver *kiste (i) kolle* pludselig en nær parallel til *kiste over kolle* – et kolbøtteudtryk, mange af Jysk Ordbogs meddelere anfører fra naboområdet Sydthy (som sideform til det mere almindelige *kiste over hoved*). Og man får samtidig forklaring på en ellers uforståelig iagttagelse, nemlig at man nok kan *kiste / kyste kolle*, men ikke (parallelt med de øst- og sønderjyske kolbøtteudtryk) *kiste / kyste en kolle*, endsige *kyste* et antal *koller*. For hvordan skulle man dog kunne talbøje et (oprindeligt) forholdsordsled?

Nu skal det straks indrømmes, at vi faktisk har fundet eksempler på et flertalsbøjet *kolle*, men kun i den sydligste (og allerøstligste) udkant af udbredelsesområdet – hvor det synes mere rimeligt at regne med forvanskning end midt i området. Her taler man virkelig om at *kiste en kolle* – i 4 kilder syd for Ringkøbing fjord endog om at *kiste en kattekolle*. Der er formentlig tale om en omtolkning af forholdsordsledet *i kolle*, efter at det har mistet sit forholdsord: i tilslutning til nabodialekternes *kiste / kyste krage* (el. *bagkurv*) er *kolle* blevet opfattet som et genstandsled.

En lignende omtolkning har også fundet sted i Vendsyssel, så man der (ved indlån af rigsmålets *slå*) både kan *slå en hovedkulds* – udtalt *hwòkøls* – og *slå ti hovedkuller ud i træk*.²³ Ligeså i Nordsjælland, hvor man både kan *bukke hovedløjs* (med et biordsagtigt led) og *buse en hovedløjs* (med genstandsled).

Fælles for de tre biordsled, vi nu har identificeret i de nord- og vestjyske kolbøtteudtryk, er forestillingen om hovedets karakteristiske

²³ Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. I s. 53.

bevægelse eller placering nedad. Dette indholdstræk må formodes at præcisere eller modificere indholdet af det forudgående udsagnsord, men ikke ændre dets indhold radikalt – for det er den funktion, biordsagtige led plejer at have. Nu blev det i forrige kapitel fastslået, at de fleste af udsagnsordene fra de nord- og midtvestjyske kolbøtteudtryk kun eller overvejende betegner utilsigtede fald, når de bruges i andre forbindelser. Hvordan kan det så være, at de forsynet med biordsagtige led som *hovedkulds*, *over hoved* og (i) *kolle* pludselig kommer til at betegne noget så viljebestemt og iscenesat som at slå kolbøtte?

Det gør de heller ikke helt entydigt. Der består ikke så vandtætte skodder mellem viljebeskrivende og viljeudelukkende konstruktioner, som spørgsmålet forudsætter. De nord- og vestjyske kolbøtteudtryk *bukke hovedkulds*, *kiste (i) kolle* osv. betegner ikke altid en tilrettelagt kolbøtte, men ses i kilderne også anvendt om utilsigtede fald, hvor en person – som sidsteleddet så malende beskriver det – ryger lige på hovedet. Det er bestemt ikke med vilje, at “dræng’i bokke hu·kåls ni’r å wun”²⁴ – eller at en anden “æ næ’r ve o kist Kåld·, nærensind en fo’ en gu’e Dram”.²⁵

Det er også stik imod alle planer, når et hus vælter omkuld i stormvejr, men ikke desto mindre fortæller flere af Jysk Ordbogs meddelere, at folkeviddet i Vestjylland døbte et sådant hus “Kistkoll”. Endelig er dét *kiste over kolle*, som meddelere fra Sydthy anfører blandt kolbøtteudtrykkene, ganske det samme udtryk som i en fremragende ordsamling fra Midtthy optræder med betydningen ‘falde omkuld’ (helt parallelt med *kiste ned*, *kiste over ende* osv.)

Sådanne iagttagelser kunne godt tyde på, at kolbøtteudtrykkene med biordsagtige led fra Nord- og Vestjylland oprindelig har betegnet ufrivillige fald – og først i anden omgang er blevet overført på kolbøtter. Hvorimod udtrykkene med genstandsled i Øst- og Sønderjylland fra starten har betegnet kolbøtter – så der hér er tale om overførsel den modsatte vej, når udtrykkene en sjælden gang bru-

²⁴ Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. I s. 53. – Oversættelse: Drengen faldt på hovedet ned af vognen.

²⁵ H.P. Hansen: *Jens Pråwst* (1928) s. 35. – Oversættelse: er nær ved at styrte om, når han får en god dram.

ges til dramatisk beskrivelse af et fald: “han skvat kønt i Skraldet, kvist’ en Kramkurv og lå der, Fyren”.²⁶

En sådan forskel i udtrykkenes oprindelse kunne måske også forklare, hvorfor de nord- og vestjyske udtryk viser langt større glosemæssig og grammatisk varians end de øst- og sønderjyske – ikke bare med de sideformer, der er nævnt tidligere, men også med følgende sporadisk optegnede former: *bukke i hovedet* el. *over sit hoved* (Vendsyssel), *bukke over sin ende* (Hanherred), *bukke hoved åkol* (Vendsyssel, det nordøstligste Thy), *hvitte over kolle* (Sydthy; *hvitte* = kaste), *kiste i keje* (Aggertangen; jf. *rm. få en på kajen*), *stumle over æ* (el. *over sit*) *hoved* (Fur; *stumle* = snuble).

Betydningsoverførsel sker nemlig relativt frit. Det er en sproglig fornyelse, som har at gøre med forestillinger snarere end med bestemte gloser: en kendt foreteelse (som f.eks. at falde hovedkulds) ses som billede på en anden (i vort tilfælde: at man udfører en bestemt behændighedsøvelse), og så er det mindre vigtigt om man benytter det ene eller andet (af flere mulige) udtryk for den billedgivende foreteelse: *bukke i hovedet*, *over sit hoved* el. *åkol* i Vendsyssel – og tilsvarende i de andre nord- og vestjyske egne, hvor vi har set stor varians i kolbøtteudtrykkene.

Helt anderledes i Øst- og Sønderjylland. Hvis kolbøtteudtrykkene her fra starten er blevet udmøntet som betegnelser for netop det at slå kolbøtte – kort sagt er leksikaliseringer af bestemte ordpar inden for en fast grammatisk ramme – så tillader de naturligvis ligeså lidt som andre faste betegnelser slinger i valsen. Allerhøjest tilføjelse af beskrivende forled (som de nævnte *bag-*, *hoved-*, *kejse-*) eller lydlig forvanskning (som *kramskurv*).

5.

Kombinerer man vores kort over udsagnsord (6-13) med dem over genstandsled og biordsagtige sidesteled (1-5, hhv. 14-16), og medtager man de vigtigste øvrige former nævnt i teksten, fremkommer det rigt varierede billede af jyske kolbøtteudtryk på kort 17 (næste

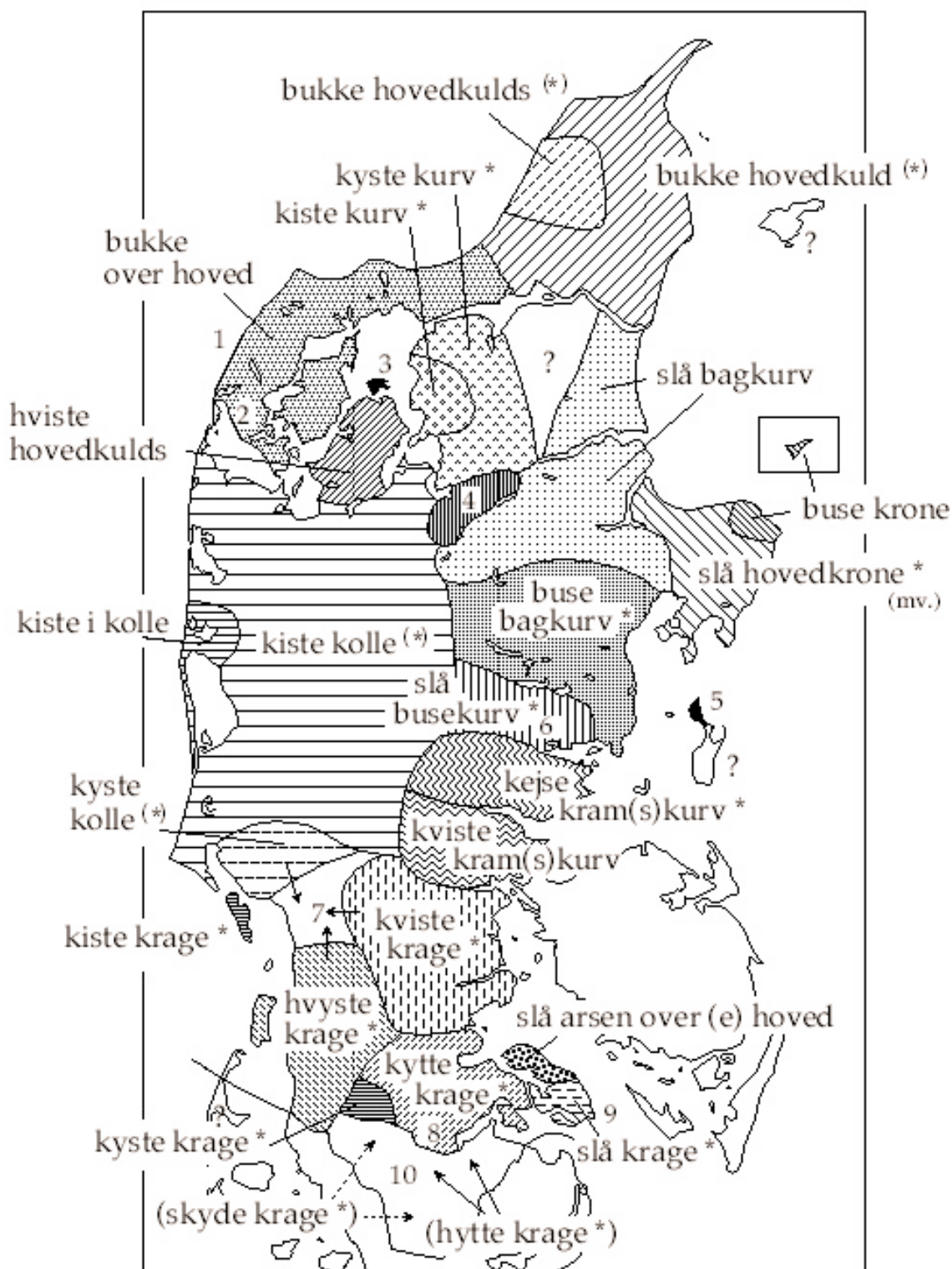
²⁶ Jens Skytte: *Bror Lun* (1912) s. 151.

side). Hver egn, hvorfra vi i Jysk Ordbogs samlinger og spørge-listebesvarelser har et fyldigt materiale, udviser sit (eller sine) genuine dialektudtryk. Kun et par øer, en kile syd for Ålborg samt det gamle dansktalende Sydslesvig har vi måttet forsyne med spørgsmålstegn – og for Sydslesvigs vedkommende endda kombineret med punktoplysninger fra Feilberg (jf. de stiplede pile).

Billedet kunne sagtens kompliceres yderligere, hvis vi også tog hensyn til de blandformer, der kan optegnes, hvor forskellige dialekters udtryk grænser op til hinanden (f.eks. *buse kurv* i Østhimmerland, *hviste kolle* i det nordlige Hardsyssel, *kvyste krage* i Ribe- og Haderslev-egnen). For slet ikke at tale om de blandformer, der er opstået i yngre dialekt, ved at man har overtaget enten første- eller andetledet af rigsmålets betegnelse: *slå bagkurv*, *kram(s)kurv*, *hovedkuld(s)*, hhv. *buse*, *kiste*, *kyste*, *kviste kolbøtte*. Men vi vil ikke gå nærmere ind på nogen af disse former.

I stedet vil det være på sin plads med to korte kommentarer – uden indbyrdes sammenhæng – til det flittige indlån i dialekterne af rigsmålets kolbøttegloser. Ordet *kolbøtte* er trængt stærkest ind i nordvest- og midtvestjysk – hvad der kan virke geografisk overraskende, men er strukturelt velmotiveret: netop disse dialekter fik jo ikke selv udviklet et rigtigt kolbøttenavn (på linje med de øst- og sønderjyske navneord). Hvad angår udsagnsordet *slå*, kan det meget vel tænkes at være et rigsmålsindlån også i de få østjyske og østsønderjyske dialekter, hvor det er anført som dialektform på kort 17. Men så må det være et tidligt indlån, for selv i ældre kilder finder vi kun svage spor af andre, måske mere oprindelige kolbøtteudtryk (*buse (hoved)krone* på Syddjursland og Anholt, *styrte krage* på Sydals).

Vi er omsider ved vejs ende. En bred vifte af udtryk er præsenteret; deres grammatiske form og betydningsindhold er diskuteret; beskrivelsesrammer er foreslået. Og alt dette for en kolbøttes skyld! Hvad enhver hyrdedreng har udført med et grin, det giver – paradoksalt nok – dialektforskerne svære hovedbrud, når navnet skal forklares!

Kort 17. Jyske kolbøtteudtryk.

, () = efterleddet kan bøjes (hhv. viser tendens til at kunne bøjes) som et alm. navneord (*en bagkurv, flere bagkurve* etc.) – **1** = spredt i Thy også *kiste over hoved*; **2** = spredt i Sydthy også *kiste over kolle*; **3** = *stumle over æ hoved*; **4** = *kyse kurv** (mod nord som sideform til *kyste kurv*); **5** = *vende kat** (mul. om speciel kolbøtte); **6** = *slå busekurv**; **7** = blandingsområde for *kyste*, *kviste*, *hvyste* (og blandformen *kvyste*) *krage**; **8** = sporadisk i det sydlige Sønderjylland også *slå kapøjster*; **9** = også *styrte krage**; **10** = udtryk, der indbefatter *krage**, men forskellige udsagnsord (uvist hvor vidt omkring), jf. kap. 4.